

6

2003

КИЇВСЬКА СТАРОВИНА

У номері:

Володимир ГОЛОВЧЕНКО
Дебют новітньої української
дипломатії на Паризькій мирній
конференції 1919 р.

Ігор САПОЖНИКОВ
Війська Запорозького січова
церква Покрови Пресвятої
Богородиці

Оксана СМЕРЕК
Українська топіка в романістиці
Емми Андіївської

Тетяна КУЗИК
Писар Війська Запорозького
Низового Олексій Петруша

ЗАРОДЖЕННЯ І ЗАНЕПАД УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ (кінець XIX ст. – 1920 р.)

Павло ГАЙ-НИЖНИК

Зародження і становлення кооперативного руху в Україні відбувалося на межі двох століть — XIX і XX. Можливо, саме тому так тісно переплелися історії і долі нашої національної кооперації та державотворення. Українська кооперація виникла наприкінці XIX ст., як, власне, й новітній політичний рух українства. Кооперація виборювалась із тенет утисків та обмежень ще на зорі свого поступу, вона набула не лише властивого кооперації економічного характеру, а й національного. Економічний панцир загниваючих політично-господарських організацій Російської та Австро-Угорської імперій, що панували на українських землях, гальмував розвій нового для них типу господарської організації мас, яка представляла якісно іншу здемократизовану форму економічного виробництва.

Український кооперативний рух, будучи в основі своїй чисто економічним, за таких умов перейнявся й національними ідеями. Відтоді його подальший розвиток вже міцно був пов'язаний із поступом національно-політичним. Вочевидь саме цією ідеологічною налаштованістю його піонерів та провідників можна пояснити той факт, що багато з них стали визначними політичними діячами української державності, як-от: доктор Кость Левицький, Борис Мартос, Кость Мацієвич, Христофор Барановський, Сергій Бородаєвський, професор Михайло Туган-Барановський, Юліян Павликовський та ін.

Наприкінці XIX ст. кооперативний рух, що зародився у Західній Європі, досяг українських земель. Тут він зустрів благодатний ґрунт для усіх форм свого розвитку, населення сприйняло його з інтузіазмом. Слід зауважити, що подібний тип господарської діяльності не був новим для українців, найдавніші різновиди його побутували в Україні ще у XVI–XVIII ст. Розвитку кооперації на теренах Австро-Угорщини дав поштовх закон від 1873 р., а вже наступного (1874-го) року товариство “Просвіта” у Львові (засновано 8 грудня 1868 р.) надрукувало, відповідно до вказаного закону, зразки статутів і ведення справ “забірково-господарських спілок”. Вони стали юридичною підставою розвитку кооперації в Галичині до Першої світової війни. Згодом кооперативні господарства почали ширитися на всіх західноукраїнських землях.

Першу кооперативну крамницю міського типу “Народня Торгівля” засновано у Львові інженером Василем Нагірним (2.I.1847–1921). Велику роль у становленні кооперації в Галичині відіграли західноукраїнський політик Юліян Павликовський (20.VII.1888–28.XII.1948, Мюнхен), а також відомий політичний діяч, що згодом став головою уряду Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), Кость Левицький (17.XI.1859–12.XI.1941). К. Левицький керував Крайовим союзом кредитовим та “Центробанком”, був співзасновником товариства взаємних обезпечень і кредиту “Дністер” та довголітнім членом його дирекції. Ці установи відіграли важливу роль у розвитку кооперативного руху в Західній Україні.

В центральній Україні кооперація, як різновид економічної формації, розпочала свою боротьбу за право функціювання також наприкінці XIX ст., але юри-

дичні підстави для її розвитку з'явилися значно пізніше. Проте національній кооперації в підросійській Україні доводилося змагатися за право існування не лише як економічній течії, а й як національній. Порівняно широке розгалуження української кооперації вимагало згуртування її у кооперативні союзи, які невдовзі й було створено. Вони виявились недовговічними через ворожу політику і заходи московського Центросоюзу. Як наслідок, у 1913 р. перші українські кооперативні союзи були змушені зліквідуватися і відродилися лише після Лютневої революції 1917 р.

Першим вітчизняним організованим кооперативом стало Споживче товариство, засноване 1864 р. у Харкові М Беліним (1829–1904) та В. Козловим (1842–1920рр.), обізнаних з прикладами західноєвропейської кооперації. У 1866 р. Козлов приїжджає до Миколаєва, де намагається започаткувати кооперативний рух. Тим часом у 1868 р. у Києві молодий доцент університету Св. Володимира М. Зібер організує друге споживче товариство.

Споживчий кооперативний рух починає ширитися в Україні, подібні товариства виникають у Харкові, Одесі, Полтаві, Миколаєві, Херсоні, Чернігові, Катеринославі, але господарсько-економічні умови гальмують їх потенційний розвиток, незрідка призводять до занепаду.

Особливому зростанню споживчих кооперативів сприяла революція 1905–1907 рр. Так, якщо у 1905 р. в Україні діяло 480 споживчих кооперативів (половина сільські), то 1912 р. їх налічувалося вже 2500, а в 1914 р. в губерніях підросійської України діяло 3052 споживчих товариства (всього в імперії налічувалося 14 500 споживчих товариств).

Кооперативи України почали шлях свого об'єднання і загальної координації діяльності ще з 1908 р., коли в Києві утворився Перший Союз споживчих кооперативів, а згодом і другий, такий самий, у Вінниці. Однак вони прийшли до занепаду внаслідок тиску центральної влади. Їх роль прагнуло перебрати на себе утворене офіційно 1912 р. в Харкові "Потребительское Общество Южной России".

Кооперативний рух сколихнув село, цей рух постав у вигляді спілок. Диференціація селянської маси сприяла зародженню двох типів сільськогосподарських кооперативних спілок: загального характеру і таких, що займалися розвитком окремих галузей сільського господарства. Перша в Україні загальна сільськогосподарська спілка виникла у 1880 р. у Харкові і згодом (до 1912 р.) перетворилася у міцну організацію.

Сільськогосподарські спілки загального типу утворювалися в різних регіонах України. Із 1020 сільськогосподарських спілок (з них 122 спеціальних) найбільше діяло на Полтавщині (345), наступна за їхньою чисельністю губернія — Чернігівська (132 спілки), найменше їх було на Волині (19 спілок). Інша форма організації сільськогосподарської кооперації об'єднувала переважно заможну частину населення. Перша така спілка виникла у 1897 р., а в 1915 р. їх уже налічувалося 150, найбільше — на Поділлі (32) та Київщині (30). Ці спілки займалися здебільшого постачанням та збутом продукції, виданням позик під товари тощо, а пізніше розвинулися й спеціалізовані спілки.

Виробнича кооперація в Україні не набула до 1917 р. значного розвитку через відсутність юридичних підстав. Першу хліборобську артіль не лише в Україні, а й в усій Російській імперії, заснував у 1894 р. в селі Федварі на Херсонщині Микола Левитський (1859–1934 рр.) — активний учасник майбутніх українських кооперативних з'їздів. По-первах кількість виробничих кооперативів швидко зростала, і на 1902 р. налічувалося вже понад 125 виробничих артілей, але жодна з них не проіснувала більше трьох років. Певного поштовху розвитку

міським трудовим артілям (перша виникла у 1906 р. у Києві) надали Закон про трудові товариства (1902 р.) та Статут про трудові товариства (1904 р.).

Проте стрімко почала ширитися кредитова кооперація, яка взяла на себе роль основного партнера для співпраці з селянством. Зародилася вона як ощадно-позичкове товариство, перше з яких утворено у 1869 р. міщанами Гадяча (на Полтавщині). Велика потреба у грошових кредитах для звільненого села спричинила й виникнення сільських ощадно-позичкових товариств, а перша така кооперація постала 1871 р. у селі Вереміївка на Катеринославщині. Того ж року Григорій Галаган створив Ощадно-позичкове товариство у селі Сорочинці Прилуцького повіту на Полтавщині, яке активно розвинуло свою діяльність. На 1908 р. це товариство налічувало 11 924 члени й провадило господарчу діяльність у восьми волостях (25 селах). Проіснувало воно близько 60 років, і лише навала більшовизму змусила товариство зникнути. Загалом же на Полтавщині виникло 14 ощадно-позичкових товариств. Усього ж у 80-х роках XIX ст. в Україні їх діяло 120 (76 на Чернігівщині й Херсонщині), чисельність яких до кінця століття зростає до двох сотень.

Перше ж вітчизняне кредитове товариство (згідно із законом від 1895 р.) було створене у 1897 р. в селі Іванківці на Полтавщині. До 1905 р. кредитових товариств налічувалося вже 370, а впродовж вказаного року з'явилося ще 150 подібних товариств. Кредитова кооперація набула в Україні широкого розвитку, через 10 років вона вже охоплювала 3412 товариств. Перший же Союз кредитової кооперації було створено 1901 р. у Бердянську. Проте, згідно із тогочасним російським законодавством, такі союзи не мали змоги робити банківських операцій аж до 1911 р., коли з'явився відповідний на це дозвіл. Взагалі ж в Російській імперії Державна Дума лише в 1916 р. ухвалила закон про кооперацію, що з'явився під назвою "Положение о кооперативныхъ товариществахъ и ихъ союзяхъ". Відсутність належної правової бази не давала довгі роки українським кооператорам Росії згуртуватися в національну спілку. Закон про з'їзди кооперативних інституцій (за умови реєстрації їхніх статутів) було випущено аж після перемоги Лютневої революції 1 вересня 1917 р. Тимчасовим урядом.

Нового поштовху розвитку української кооперації надала лише нова національна революційна влада. Щойно постала Українська Центральна Рада, як вже 20 березня 1917 р. нею було видано кооперативний закон, який створював правову підставу діяльності для з'їздів вітчизняних кооператорів. Визнаним лідером і теоретиком кооперативного руху вже тоді був професор М. Туган-Барановський, він і став одним із організаторів першого з'їзду українських кооператорів.

Перший Український Кооперативний з'їзд відбувся у Києві в травні 1917 р., а незабаром у серпні 1917 р. свою роботу провів Другий Кооперативний з'їзд. На з'їздах обговорювалися загальні робочі проблеми і опрацьовувалися плани подальшої розбудови кооперації в Україні. Одразу ж після Першого Кооперативного з'їзду розпочав діяльність як головна тимчасова організація всієї вітчизняної національної кооперації Український Центральний Кооперативний Комітет (УЦКК), що зосереджував у своїх руках головні юридичні повноваження й відсутні дійові права щодо організації та координації кооперативного руху в колишніх російських губерніях України. УЦКК став також провідним ідеологічним центром української кооперації. Головою Комітету було обрано професора Михайла Туган-Барановського, а виконавчим директором став Борис Мартос. Український Центральний Кооперативний Комітет складався з трьох головних відділів, а саме: культурно-освітнього, ревізійного та страхового. Крім того, в його рамках було створено п'ять спеціальних комісій: статистичну, фінансову, правничу, ос-

вітнянську і соціальну. Друкованим органом УЦКК став науково-кооперативний журнал “Українська кооперація” (головний редактор М. Туган-Барановський).

Рік 1917-й дав могутній поштовх розвитку всіх галузей кооперації в Україні. За цей рік чисельність, наприклад, споживчих товариств збільшилася до 4873, а центром споживчої кооперації стає створена 6 травня 1917 р. організація під назвою “Дніпросоюз”, який уже на січень 1918 р. здійснював фінансовий обіг у 5 млн. крб. Видавав “Кооперативна зоря”.

В середині 1917 р. створюється й фінансовий центр української кооперації з філіями в усіх великих містах країни Український Народний Кооперативний банк (Українбанк). Організатором цієї центральної фінансової інституції вітчизняної кооперації і головою її правління був відомий український урядовець, перший генеральний секретар фінансових справ УНР Х. Барановський. При Українбанку, як і при “Дніпросоюзі”, діяли спеціально створені ревізійні комісії, так звані “надзірні ради” (членом обох, наприклад, був також інший політичний і державний діяч УНР, член Центральної Ради В. Мартос).

Третім “китом”, сільськогосподарським, українського кооперативного руху став Перший Всеукраїнський Сільськогосподарський Кооперативний Союз (“Централ”), створений у січні 1918 р. Організатором і головою Ради “Централу” був відомий урядовий діяч УНР К. Мацієвич. Своїм завданням “Централ” ставив широку сільськогосподарську діяльність, а також об’єднання сільськогосподарських кооперацій у єдину структуру та допомогу в утворенні кооперативів сільськогосподарського спрямування. Друкованим органом був двотижневик “Сільський господар”.

Заходами іншого визначного діяча кооперації Михайлова у 1917 р. у Києві створено Перший Союз молочарських кооперативів, які почали зароджуватися в Україні на початку ХХ ст. А наступні молочарські союзи виникають в Одесі та Харкові, а за часів Гетьманату вже активно діяло 112 таких кооперативних спілок.

Третій Український Кооперативний з’їзд відбувся в травні 1918 р. вже за нової форми української державності — Української Держави (Гетьманату) П. Скоропадського. З’їзд обміркував плани кооперативної діяльності за нових політичних обставин. Згідно його рішення у вересні 1918 р. на чолі з М.Туган-Барановським відбулися Установчі Збори Українського Центрального Кооперативного Комітету, на яких було, між іншим, ухвалено заснувати Всеукраїнську Раду інструкторів та Кооперативний інститут. 3 жовтня 1918 р. УЦКК почав видавати ще й власний “Бюлетень”.

Нова влада, поклавши в основу своєї економічної політики збереження приватної власності і широкої економічної ініціативи, не загальмувала, а тим самим сприяла подальшому розширенню кооперативного руху в Україні.

“Дніпросоюз” до кінця 1918 р. збільшив свої обігові капітали з 5 млн. крб. (у січні 1918 р.) до 70 млн. крб., вкладаючи їх у різні галузі народного господарства, зокрема у торговельну, промислову (велику миловарню з річною продукцією близько 200 тис. пудів у селі Куренівка під Києвом, фабрику взуття у столиці, що виробляла 100 тис. пар на місяць, фабрики білизни, трикотажу тощо). За Гетьманату у споживчій кооперації було задіяно близько 4 млн. членів (майже 11,5 % населення тогочасної Української Держави), що були об’єднані у 15 тисяч кооперативних товариств.

Таблиця 1. Динаміка розвитку товариств споживчої кооперації в Україні

1866 р.	1905 р.	1912 р.	1914 р.	1917 р.	1918 р.	1920 р.
1	480	2500	3022	4873	15 000	15 200

Зростала й пересічна чисельність членства на один споживчий кооператив: 1914 р. — 112 членів, 1917 р. — 227 членів, 1918 р. — 303 члени. Поза тим, у 1918 р. було створено ще два загальнодержавних споживчих кооперативних союзи: Одеський Обласний Союз (Одосоюз) та Чернігівський Край-Союз.

Міцнішали кредитові спілки. Здебільшого за рахунок накопичення капіталу, а разом з їхніми інвестиціями міцнів й кооперативний рух. Так, у 1918 р. 3 тис. 300 кредитових спілок розпоряджалися основним капіталом у 8 млн. 500 тис. крб., а його балансова сума становила понад 185 млн. 500 тис. крб.

Найбільше ж розгорнулися сільськогосподарські кооперативи, об'єднані у сім окружних союзів. Головний серед них, "Централ", у 1918 р. навіть викупив за 17 млн. німецьких марок фабрики сільськогосподарських машин Гена.

Зростала й кількість виробничих кооперативів, хоча темпи її були меншими за потенційно можливі. У 1918 р. в Україні діяло понад 300 виробничих кооперативів у вигляді різноманітних артілей. Перші подібні кооперативи — "Співробітники Авто-діла" в Києві та фабрично-промисловий "Фанроко" в Катеринославі — були офіційно зареєстровані, 5 червня та 9,22 червня 1918 р. відповідно. Влітку 1918 р. в столиці виник будівельний кооператив "Оселя" і більш потужне "Будівельно-Технічне Транспортне та Комісійне Товариство у Києві". Головний же центральний орган виробничої кооперації — Трудовий Союз — утворено влітку 1919 р. в Одесі за ініціативи відомого вітчизняного кооперативного та громадського діяча С. Бородаєвського. Саме він очолив Трудосоюз. Основною метою союзу була допомога виробничим кооперативам України.

По всій країні набули великої популярності різні та мішані кооперативи. У 1918 р. мішані кооперації становили об'єднання з 41-го кооперативного союзу, а різні утворювали 42 кооперативні союзи, з яких: на Харківщині налічувалося 53 кооперації, Київщині — 43, Поділлі — 33, Чернігівщині — 28, Херсонщині — 26, Катеринославі — 26, Полтавщині — 17, Волині — 15, у Таврії — 12 кооперацій. Серед різних і мішаних були й інтернаціональні кооперативи, як, наприклад, україно-чесько-польське кооперативне товариство "Укчеполь" у Сумах чи Чеське Здолбунівське Судо-Зберігальне Товариство, що діяли, у 1918 р.

Щодо проблеми виходу української кооперації на міжнародний ринок, то у 1918 р. для репрезентації вітчизняних союзів і здійснення операцій за кордоном було створено Асоціацію Кооперативних Централь Союзів України (АЦУКС). До її складу увійшли три кити тогочасної української кооперації: "Дніпросоюз", "Українбанк" та "Централ".

У 1918 р. у Києві організувався також Всеукраїнський Страховий Союз, що мав завдання організувати загальне кооперативне страхування (асекурацію). Його членами могли стати будь-які кооперативні союзи та товариства, але розмір обов'язкового паю, що сплачувався членом Союзу, визначали загальні збори, а відповідальність членів дорівнювала подвійній сумі гарантованих премій.

У травні 1918 р. у Києві утворився Всеукраїнський Кооперативний Видавничий Союз "Книгоспілка", що налічував 36 членів (кооперативних організацій і союзів, що мали 474 паї). Втім, через листопадовий протигетьманський заколот Директорії та Січових Стрільців і спричинене ним повстання "Книгоспілка" спромоглася видати лише 43 книги і не встигла розширити свою діяльність. Загалом же, за час короткого існування (сім с половиною місяців) Гетьманату, за даними УЦКК, кооперативні союзи видали 36 журналів та газет. Найвпливовішими з них були: "Сільський господар" ("Централ"), "Кооперативна зоря" ("Дніпросоюз"), "Українська кооперація" (УЦКК) і, звичайно, Бюлетень Українського Центрального Кооперативного Комітету. Крім того, як подає УЦКК, упродовж 1918 р. кооперативні союзи відкрили 14 книгарень, а 70 коопе-

ративних видавництв випустило періодично і з перервами 273 назви газет, журналів, бюлетенів, листків. Багато було надруковано й книг, з яких тільки "Книгоспілка" видала 43 назви, "Дніпросоюз" — 40 назв, Полтавська кооперативна спілка — 41 назву книги.

Рік 1918-й став найбільш плідним для всіх видів кооперативної діяльності, позначений в історії українського кооперативного руху найбільш динамічним зростанням. Цього року в Україні діяло 22 000 кооперативних товариств, що охоплювали 60 % населення, об'єднаних у 253 окружних союзи різних типів та ступенів. Серед них: споживчих — 120, кредитових — 43, різних — 42, мішаних — 41, сільськогосподарських — 7 окружних союзів. З усіх кооперативних союзів 7 були Всеукраїнськими, а у 127 кооперативних союзах налічувалося 11 млн. 667 тис. членів з основним капіталом у 14 млн. крб.

Таблиця 2. Динаміка зростання кооперативних товариств у Великій Україні

1866 р.	1900 р.	1910 р.	1915 р.	1917 р.	1918 р.	1920 р.
1	450	2 100	6 860	9 200	22 000	22 300

Рік 1919-й не приніс кооперативному рухові відчутних здобутків. То був час запеклої війни в Україні, що призвело восени 1918 р. до інтервенції Червоної (більшовицької) та Добровольчої (денікінської) армій російського імперського, відповідно, інтернаціоналізму та націонал-колоніалізму. Українська Народна Республіка, що вдруге постала в грудні 1918 р. на чолі з Директорією, вела безпрецедентну за трагізмом боротьбу за право України на власну державність, а українців — на самобутність і незалежне життя. Своє право на свободу і єдність з Великою Україною виборювала під Карпатами Галицька Армія ЗУНР. Від остаточних наслідків цієї борні залежала й доля українського кооперативного руху...

Із встановленням більшовицького режиму кооперативний рух почав підпорядковуватися державним структурам. А невдовзі офіційний Кооперативний комітет України 7 квітня 1920 р. скасував так звані обласні союзи, втім числі й "Дніпросоюз".

Національно-визвольна боротьба українського народу завершилася поразкою і втратою державності. На терені України більшовиками було проголошено маріонеточну Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР). За радянської влади вже у 1920 р. кооперація потрапила під жорсткий контроль держави. Потім настав 1922 рік, коли не стало навіть паперової суверенності УСРР, а далі — голод 1922-го, колективізація, голодомор 1932-1933 рр., 1937-й... Вітчизняна кооперація народилася із зародженням національно-політичного руху, розквітла в часи його перемоги і втратила свою незалежність разом із втратою її Україною. Українська кооперація ніколи не була державною, проте завжди залишалася державотворчою, державницькою і загальнонародною.

Література

1. Вітанович І. Історія Українського кооперативного руху. — Нью-Йорк: Вид-ня Товариства Української кооперації, 1964.

2. Нижник П. Фінансова політика Української Центральної Ради (1917–1918 рр.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1998. — Т. 3. — С. 356–400.

3. Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави 1918 р. // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 5. Друга Міжнародна наукова конференція "Ге-

тьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року”, Головне архівне управління України, Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 1999. — С. 102–108.

4. Державний Банк і кооперація // Українська кооперація — 1918. — Кн. 4. — С. 125–128.

5. Державний вістник. — 1918. — 11 червня.

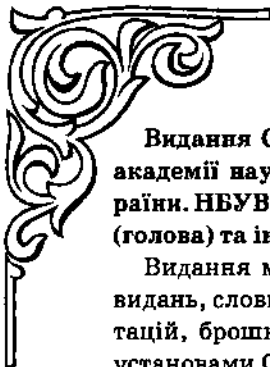
6. Енциклопедія українознавства. — Мюнхен; Нью-Йорк: Молоде життя, 1949. — К., 1995. — Т.3.

7. Мартос В., Зозуля Я. Гроші Української Держави. — Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1972.

8. Неманов Л. М. Финансовая политика Украины (7 ноября 1917–4 февраля 1919 г.). — К.: Культура и Знание, 1919.

9. Туган-Барановський М. Грошова криза української кооперації // Українська кооперація. — 1918. — Кн. 4. — С. 1–12.

10. Туган-Барановський М. Г. Політична економія. Курс популярний. — К.: Наукова думка, 1994.

НОВІ ВИДАННЯ

Видання Секції суспільних і гуманітарних наук Національної академії наук України, 1998-2003: Бібліогр. покажч. / НАН України. НБУВ; Вид. підгот.: В.Ю. Омельчук та ін.; Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. — К., 2003. — 754 с.

Видання містить бібліографічні описи монографій, довідкових видань, словників, збірників наукових праць, авторефератів дисертацій, брошюр, навчальних посібників, підготовлених і виданих установами Секції суспільних і гуманітарних наук у 1998-2003 роках. До покажчика включено 5117 бібліографічних записів.

Переяславська рада 1654 року: Історіографія та дослідж. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. — К.: Смолоскип, 2003. — 890 с.

Збірник висвітлює проблематику українсько-московської угоди, укладеної в результаті січнево-березневих переговорів в 1654 р. між Богданом Хмельницьким і Московським царем Олексієм Михайловичем. Перша частина видання містить передруки праць української історіографії та публіцистики останньої чверті XIX ст. — 70-х років XX ст. До другої частини увійшли наукові дослідження сучасних істориків — огляди української, російської, польської та англійської історіографії, статті про Переяславську раду і її причини та наслідки.

Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945-2003 рр.) / НАН України. Ін-т історії України. — К., 2003. — 250 с.

Дзиговський А.Н. Очерки истории сарматов Карпато-Днепровских земель / НАН Украины. Ин-т археологии. — Одесса, 2003. — 240 с.